

освіти в період Ліберальної монархії” [6], які зберігаються у Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського; значно ширше зазначену особливість передає спеціальна рубрика: „Політична думка. Біографії” (*Pensée politique. Biographies*) щорічної підбірки тем наукових праць, захищених у Франції, яку, починаючи з 1964 року, готує редакція „Французького журналу політичної науки” (*Révue française de science politique*) [7]). На завершення додамо, що нам варто перейняти цей досвід, за яким проблема дослідження духовного спадку нації ставиться у залежність від багатьох обставин, які водночас стали основою культурно-політичного зростання її окремих представників. Це посилить значення антропологічного виміру політики, оскільки „влада є атрибутом людської істоти, яка реалізується по-різному у родині, колективі, спільноті і державі” [5, с. 463].

1. Бродель Ф. *Что такое Франция? Кн. вторая: Люди и вещи. Ч. 1 / Пер. с фр.* – М.: Изд-во им. Сабашиновых, 1995. – 244 с. 2. Гетьманчук М.П., Турчин Я.Б. *Сергій Шелухін: суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали.* – Львів: Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка, 2006. – 214 с. 3. Кармазіна М.С. *Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття) / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України.* – К.: [Б. в.], 1998. – 350 с. 4. Кухта Б. *З історії української політичної думки.* – К.: Генеза, 1994. – 363 с.; *ХТО Є ХТО в європейській та американській політології? Малий політологічний словник / Б. Кухта, А. Романюк, М. Поліщук.* – Львів: Кальварія, 1995. – 287 с. 5. Левенець Ю. *Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття).* – К.: Стило, 2001. – 584 с. 6. Cordelier J.-P. *La Théorie Constitutionnelle de Joseph de Maistre.* – Thèse soutenue en décembre 1961 devant les Professeurs de la faculté de Droit de Paris. – Paris: Atelier de Joigny, 1965. – 192 p.; Rohr J. Victor Duruy, *ministre de Napoléon III. Essai sur la politique de l'instruction publique au temps de l'Empire libéral.* – Thèse pour le doctorat en science politique, présentée et soutenue le 8 décembre 1965. – Paris: R. Pichon et R. Durand-Auzias, 1967. – 214 p. 7. *Travaux universitaires inédits de science politique // <http://tuisp.online.fr/>*

М. Гетьманчук, Я. Турчин

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В ПЕРІОД РОЗПАДУ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Рецензія на монографію Мельника І.А. *Міжнаціональні відносини: радянський експеримент та історичні реалії.* – К.: Либідь, 2006. – 468 с.

© Гетьманчук М., Турчин Я., 2007

Проблема міжнаціональних відносин в Радянському Союзі до його розпаду у вітчизняній радянській науковій літературі висвітлювалася лише з марксистсько-ленінських позицій. Критичне осмислення міжнаціональних взаємин було неможливим, а про національні суперечності в СРСР не могло бути й мови, оскільки вони не вписувалися в офіційні ідеологічні схеми. На потребу хибній політичній практиці ортодоксальна марксистсько-ленінська наука сповідувала тезу про „історичну меншовартість окремих народів”, створювала теоретичне підґрунтя для репресій і депортацій багатьох народів-етносів, перекроювання етнічних кордонів, перейменування етнооїкумен народів тощо. Тільки на межі 80–90-х років ХХ ст. розвиток СРСР підтвердив висновок про національний ренесанс у нинішньому світі та підвищення ролі нації як суб’єкта світового розвитку.

В умовах незалежної України науковий інтерес до дослідження національного питання значно підвищився. Свідченням цього є ґрунтовна монографія Мельника І.А. „Міжнаціональні відносини: радянський експеримент та історичні реалії”, що вийшла у київському видавництві „Либідь”. Це дослідження дає змогу спростувати позицію апологетів збереження Радянського Союзу, які намагаються провести аналогію між інтеграцією на євроатлантичному й євразійському просторах, хоч у них вона ґрунтується на протилежних засадах. Адже в Європейському Союзі, як відомо, об’єднуються виключно незалежні держави, зберігаючи свій суверенітет, тоді як Радянський Союз був прикладом об’єднання держав, за якого формальна за Конституцією федерація на практиці існувала як централізована, унітарна тоталітарна держава.

В основі монографії Мельника І.А. шість розділів, поділених на відповідні параграфи: „Теоретико-методологічні засади дослідження міжнаціональних відносин” (с. 92–168), „Російське питання в контексті міжнаціональних суперечностей” (с. 169–248), „„Оновлена” федерація як форма розв’язання міжнаціональних проблем” (с. 249–325), „Трансформація СРСР у Співдружність Незалежних Держав” (с. 326–395), „Національне питання в період становлення незалежної України” (с. 396–457). Впродовж усіх цих розділів І.А. Мельник послідовно, оперуючи великим фактологічним матеріалом (офіційними документами з’їздів народних депутатів СРСР, Верховної Ради СРСР, ЦК КПРС, ЦК КПУ, багатьох громадських організацій, виступами радянських державних і громадських діячів, особливо перед розпадом багатонаціональної держави), аналізує проблеми міжнаціональних відносин в СРСР у період його розпаду і відтворює об’єктивну картину перебігу політичних подій.

У монографії, на нашу думку, чи не вперше в українській політичній науці розроблено і реалізовано концепцію комплексного аналізу динаміки розвитку міжнаціональних відносин у період розпаду СРСР, суть якої полягає у виокремленні та систематизації принципів, тенденцій, критеріїв меж вичерпності існуючої моделі радянського федералізму, комплексу суперечностей, які призвели до розпаду світової наддержави, соціально-політичних і правових наслідків цього процесу. У рамках системно-історичного аналізу охарактеризовано особливості радянської федерації, виявлено наслідки підміни федералістичних засад побудови Союзу РСР централістичним унітаризмом. Теоретично задекларовані права неросійських народів у СРСР, стверджується в монографії, паралізувалися унітаризмом на практиці: 1) союзні республіки були позбавлені суверенітету, під яким розуміється повнота влади держави, її незалежність у внутрішній і зовнішній політиці; 2) наявність інституту союзного громадянства, яке зводило нанівець інститут громадянства союзної республіки, підмінивши його припискою на певній території; 3) союзні органи мали право скасовувати постанови державних органів союзної республіки; 4) союзні органи могли на практиці узурпувати будь-яке питання, крім перелічених у компетенції СРСР, а це означало, що фактично союзні міністерства не брали до уваги республіканське законодавство; 5) встановлення в СРСР необмеженого партokratичного режиму, який приглушував будь-які прояви самостійного національного життя неросійських народів (с. 36–62).

У другому розділі монографії наголошується на тому, що перебудова спричинилася до активного прояву національної самосвідомості неросійських народів. Звідси робиться висновок, що переростання міжнаціональних проблем у міжнаціональні конфлікти в СРСР розпочалися з другої половини 80-х років ХХ ст., показано, що міжнаціональні суперечності в СРСР набули особливої гостроти в духовній сфері. Можна погодитися із думкою автора про те, що серед цих суперечностей на перше місце слід поставити суперечність між прагненнями неросійських народів зберегти свою самобутність і посиленою русифікацією їхнього духовного життя під маскою „інтернаціоналізації”. В центрі уваги опинилася концепція російсько-національної (національно-російської) духовності. Якщо представники суспільних наук, насамперед російські вчені, оцінювали її позитивно, то інші, неросійські дослідники, ставилися до неї негативно. Адже в СРСР двомовними мали бути представники неросійських народів, а росіяни, незалежно від місця проживання, могли бути й одномовними. Звертається увага й на те, що в союзних республіках національне протистояння, яке виявилось в мовній сфері, перетворювалося в протистояння соціальне: сільське населення користувалося рідною мовою, а міське здебільшого переходило на російську (с. 114–129.)

Позитивною стороною монографії є висвітлення особливостей російського питання в СРСР, яке опинилося в центрі міжнародних суперечностей. Автор звертає увагу на те, що воно не було чітко визначено, адже російський народ виступав у трьох іпостасях: 1) керівної нації світової держави; 2) „імперського цементу” багатонаціонального євразійського простору; 3) національної меншини в союзних республіках (с. 169–207). Перед російським народом, напевне, вперше за багатовікову історію постало питання про власну національну ідентифікацію в умовах реальних міжнародних відносин. У монографії вказується, що російські суспільствознавці не відмовилися від різних концепцій про винятковість російського народу як світової нації і вселенського первісного призначення Росії. Розпочалися дискусії про російську національну ідею, співвідношення етноніму „русские” і політоніму „россияне”, самотність російського народу. У цьому контексті, на нашу думку, слід було б автору більше уваги приділити тим російським і зарубіжним дослідникам, які, висвітлюючи місце та роль СРСР у міжнародних відносинах, опираються на так звану концепцію „імперії позитивної дії”.

Достатньо обґрунтовано у монографії висвітлюються концепції перетворення багатонаціональної унітарної держави у СНД на засадах національного суверенітету. З’ясовуються два підходи та відповідно дві концепції національного суверенітету (с. 249–268). В основі першого підходу лежала концепція „обмеженого суверенітету націй”, тобто міждержавного об’єднання, а другий підхід полягав у неможливості існування вільних націй з добровільно обмеженим суверенітетом. Одночасно автором з’ясовується, що у міжнародних відносинах намітилися дві тенденції: 1) посилювалися дезинтеграційні процеси в союзних республіках; 2) помітними станами відчайдушні спроби зберегти цілісність СРСР (с. 326–344). Відцентрові тенденції союзним керівництвом трактувалися як тимчасові, на зміну яким неодмінно прийде інтеграція. Критично осмислюючи розпад СРСР за формулою „спочатку розмежування, а потім об’єднання”, Мельник І.А. підкреслює, що такий хаос – це ознака природного занепаду імперії з боку самого центру, а не союзних республік. Зберігати „імперський Союз” було непотрібно, бо імперія визначала застійний характер життя суспільства та несумісність з ідеями свободи. Водночас наголошується, що союзне керівництво зіткнулося з безпрецедентним розвитком подій і виявилось неспроможним дати їм об’єктивну оцінку. Спроби врятувати СРСР збройною силою зазнали поразки.

Розглядаючи в шостому розділі національне питання в період становлення незалежної України, Мельник І.А. звертає увагу на його особливості (с. 396–417). Серед них називаються такі: 1) стрімкість розвитку суспільно-політичних процесів, а водночас і суспільно-політичної думки (результати Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р. та Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р.); 2) висока динамічність періодів, проміжок між якими – кілька місяців: а) стихійний – від першої демонстрації у Києві 1988 р. до установчої конференції Товариства української мови ім. Т. Шевченка в лютому 1989 р.; б) протистояння – від створення Товариства української мови ім. Т. Шевченка до організаційного оформлення Народного руху України у вересні 1989 р.; в) загострення – від створення НРУ до проголошення Декларації про державний суверенітет України в липні 1990 р.; г) національного державотворення – до розпаду СРСР у грудні 1991 р.; 3) висхідний характер процесу, який починався вимогами конфедеративного устрою СРСР, а закінчився проголошенням незалежності України.

Усі найважливіші положення, подані в монографії, чітко задокументовані, мають вказівки на конкретні джерела. Вона написана літературною мовою, має гарний стиль викладу матеріалу. Можна лише стверджувати, що монографія Мельника І.А. стане в нагоді науковцям, викладачам, студентам та усім, хто цікавиться проблемами міжнародних відносин.